

ЧАСТИНА I

ВІД КРЕМЛЯ
ДО МАЙДАНУ

ФОРМАТ. НАРОД ПРАВИТЬ

«За неї, мабуть, посадили...»

Квітень 2014-го. Їду на зустріч із Ходорковскім. Не бачився з ним одинадцять років. Я ж бо був на свободі, а він сидів у в'язниці. Чи згадає мене? Чи впізнає? Цікаво, він дуже змінився? Чи залишилися на його обличчі сліди від ножа Кучми? І знайшовся ж у читинській колонії зек із таким самим прізвиськом, як в экс-президента України. «Кучма напав на Ходорковського», – кричали стрічки новин. Сам в'язень Кучма розповів, що замовники-високопосадовці вимагали вдарити ножем в око. Не смикнулася б його рука, можна тільки уявити, якими були б заголовки.

А що, як він постарів, вицвів, усохнув, чи зможу я приховати своє потрясіння?

Ходорковскій першим помітив мене в конференц-залі й, усміхаючись, підійшов. Ми обійнялися. Ні, він майже зовсім не змінився. Погляд так само гострий і ясний, тільки трохи більше посівіло й дещо порідішало волосся.

– Савіку, пам'ятаєте ту програму? Це ж за неї мене, мабуть, посадили... – були його перші слова.

Усі ці роки я думав про ту програму, але не очікував, що й він – теж.

Хіба можна забути ефір, під час якого Росія зрозуміла, що перед нею стоїть новий лідер, здатний повести за собою.

Травень 2003-го. Найвпливовіший телеканал Росії, НТВ – «Независимое телевидение», на якому виходить одна з найрейтинговіших програм – моє політичне ток-шоу «Свобода слова». Сьогодні вперше в студії – Михайл Ходорковскій. Я довго вмовляв його стати нашим

гостем, а він щоразу відмовлявся, аргументуючи, що ток-шоу – не його жанр. І, врешті, погодився.

Ми обговорювали російсько-американські відносини. Мешканців Росії хлібом не годуй – дай помірятися боеголовками. Тільки такі теми могли повернути багатомільйонну «армію» російських дачників від грядок до екранів.

Цього разу аудиторія складалася з військових і цивільних. Сімдесят п'ять колишніх військовослужбовців, у мундирах, обвішаних нагородами, і сімдесят п'ять цивільних – чоловіків і жінок різного віку.

Міхаїл Ходорковській вийшов до центрального мікрофона. Він ще не встиг розкрити рота, як крива довіри людей у формі впала до нуля. Усі 100% військових не хотіли чути ліберального олігарха. Я дивився на їхні обличчя й розумів: вони бачать перед собою ворога. Цивільні довіряли йому не набагато більше, приблизно 20%, переважно жінки, зачаровані молодим, вродливим і заможним.

Ходорковській не намагався загравати з народом і казав те, що більшості аудиторії було боляче чути. Він уважав, що Росія має усвідомлювати своє сьогоденне місце у світі й не комплексувати перед потужністю Сполучених Штатів. Навпаки, краще піти за ними, як це робить Європа. Росії потрібен час, аби змужніти й зміцніти. Тоді вона зможе поборотися за лідерство.

Ходорковській дивився людям просто в очі, підкорював своєю харизмою, упевненістю й свободою. І сталася фантастична річ: під кінець свого п'ятнадцятихвилинного епізоду він отримав абсолютну, 100%-ву довіру всіх ста п'ятдесяти глядачів, військових та цивільних. («Свобода слова» на НТВ тоді складалася з чотирьох таких епізодів, під час яких кожен головний герой отримував на вступне слово й полеміку з опонентами не більше ніж п'ятнадцять хвилин.)

Я був радий тому, що на очах мільйонів глядачів серед лібералів народився новий могутній лідер, і сказав про це Ходорковському в гримерці: «От бачите, Міхаїле Борисовічу, ви не хотіли приходити, а йдете національним лідером».

У Кремлі дійшли такого ж висновку, але без радості, а з тривогою, і вчинили, як завжди: сумістили «корисне з приємним» – усунули можливого конкурента, а разом відібрали й поділили його майно.

Усі ці роки мене не полишало відчуття, що «та» програма стала ключовою причиною арешту Ходорковського, але тільки через одинадцять років у Києві він сам підтвердив мої відчуття: «За неї, мабуть, посадили...»

Як могла телевізійна програма стати такою впливовою лише за два роки після її виходу в ефір? На російську «Свободу слова» прагнув потрапити кожен політик. Влада намагалася контролювати появу «небажаних» героїв, але в неї це погано виходило. Факти, озвучені в ефірі, підхоплювали інші ЗМІ. Майже кожне ток-шоу ставало політичною подією.

У чому ж причина такої впливовості? Відповім коротко: в усьому «винен» Формат. Саме з великої літери, бо в ньому полягає головний секрет успіху всіх моїх політичних ток-шоу.

Народження Формату

Швидкі і стрімкі «пологи» Формату під тиском суворого дедлайну на НТВ у п'ятницю, 7 вересня 2001 року, не позначилися негативно на здоров'ї «дитини». Попри побоювання керівництва, вона міцнішала від п'ятниці до п'ятниці. «Мати» – двадцятисемирічна режисер-постановник Вера Крічевская, рудоволоса, блакитноока, худорлява, через що здавалася вищою за свій «нижчемодельний» зріст, невтомна, талановита, з невідповідною до її витонченої зовнішності пристрастю лайливо керувати людьми на знімальному майданчику.

Ми познайомилися в студії футбольного ток-шоу «Третій тайм» у 1999 році. Тоді мені дуже подобалося моє «подвійне» життя в журналістиці: політика на радіо «Свобода», футбол – на НТВ. Ми з Верою швидко зблизилися. Може, тому що я був її абсолютним антиподом: сорокасемирічний кароокий брюнет, круглуватий, через що здавався ще нижчим за свій «нижчемодельний» зріст, і я зовсім не вмів командувати матюками.

Хай там як, за короткий час я примусив Веру, яка, як і більшість петербурзьких снобів, знала тільки, що «Зеніт» грає у футбол, поважати цю «найважливішу з усіх неважливих речей на землі»¹.

¹ Цитата знаменитого німецького футболіста Франца Бекенбауера.

Так Вера опинилася в одній компанії з поціновувачкою футболу Майєю Плісецькою, яку я одного разу переконав узяти участь у нашому ток-шоу, а Вера до її приходу в студію змонтувала приголомшливий кліп, у якому блискуче скомпонувала великі жести Плісецької, Пеле й Марадони під музику Чайковського, Щедрина й Бізе.

Другий етап нашого з Верою Крічевською спільного творчого життя почався після мого переходу на НТВ на початку 2001-го. Я став ведучим програми «Герой дня», яка виходила в прямому ефірі відразу після семигодинних новин. Це був досить простий і водночас дуже складний формат: інтерв'ю «один на один» на головну тему дня. Складність його полягала в тому, що після найпопулярніших у Росії новин було важко втримати аудиторію, а рейтинги давали лічені ньюзмейкери: Зюганов, Жиріновський, Немцов, Хакамада, Явлінській.

Мені було нудно. Крічевській – ще нудніше: драйву немає, одне й те саме з дня у день. Не дивно, що серед сотень «героїв дня», які пройшли через нашу студію за півтора року, запам'ятався тільки один із перших – Алексей Міллер, обраний у середу, 30 травня 2001 року, головою правління «Газпрому». Не ми запросили його в ефір, а адміністрація президента Путіна попросила керівництво НТВ записати з ним інтерв'ю. Мене ж керівництво попросило поїхати в головний офіс «Газпрому», не мудрувати й зробити красиву програму. Міллер уперше виступав на федеральному каналі, на щастя, у записі. Голова «Газпрому» не вразив нас своїм красномовством. На мої запитання він відповідав односкладово «так» або «ні». Нам із Верой довелося застосувати весь наш креатив, аби зробити випуск «Героя дня» «красивим» і цікавим. Рейтинг отримали низький. Але трапляються ж у житті дивовижні події без причинно-наслідкового зв'язку: буквально через день-два керівництво НТВ повідомило нам, що до початку нового сезону у вересні ми маємо підготувати політичне ток-шоу, яке виходитиме в прямому ефірі по п'ятницях. «Героя дня» не скасували, а залишили чотири програми на тиждень.

Вера відразу заявила: треба вигадати такий формат, якого не було й немає в Росії. Я запропонував близьку мені назву «Свобода слова», не знаючи, що програму з такою ж назвою уже веде на

петербурзькому РТР вдова Анатолія Собчака, Людмила Нарусова. Керівництво НТВ теж виявилось не в курсі, і пропозицію було прийнято. (Тому коли український канал ICTV залишив собі назву «Свобода слова» після того, як я перейшов на «Інтер», я подумав: «Бог дав, Бог забрав...» От тільки назву «Третій тайм» красти не варто було.)

Одного разу Вера увірвалася в мій кабінет із триумфом на обличчі: «Ось!» – і поклала на стіл репортаж англійської газети *The Daily Telegraph* про передвиборчу кампанію лейбористської партії. Її лідер, тодішній прем'єр-міністр Тоні Блер, застосовував технологію фокус-груп для відточування своїх передвиборчих тез. Групу з двадцяти п'яти виборців штабні соціологи відбирали за чотирма критеріями: статтю, віком, регіоном і типом проживання (місто чи село). Отримана модель повністю відображала демографію Великої Британії. Словом, Британія в мініатюрі. Тоні Блер виступав перед людьми, яких оснастили хитрим пристроєм. Однією рукою вони тримали пульт, а другою – крутили на ньому коліщатко: праворуч – їм подобається теза прем'єр-міністра, ліворуч – ні. Результати у вигляді кривих одразу відображалися на моніторі. Технологія спрацювала ідеально – Тоні Блер переміг.

Я чув, що американці вже давно користувалися фокус-групами для тестування голлівудських сценаріїв або для вивчення смаків у харчовій промисловості, але мені й на думку не спадало застосувати їх у ток-шоу.

– Може, зробимо те саме в студії? – запропонувала Крічевская.
– Ми могли б показувати зміни громадської думки просто під час програми.

– Веро, в Англії аудиторія лише двадцять п'ять осіб, мало не секретні дослідження, а ми – велике шоу в прямому ефірі зі студією на сто п'ятдесят глядачів. Гадаєте, можливо створити таку систему, щоби люди бачили всі результати на екрані в режимі реального часу? – тоді мені здавалося, що ця ідея – щось зі сфери фантастики.

– Я знаю талановитих хлопців, програмістів у Пітері, пораджуся з ними, – в голосі мого режисера не прозвучало жодної нотки сумніву.

– Добре, скажімо, у нас вийде створити технологію опитування людей у прямому ефірі. А люди? Як зібрати фокус-групу, яка

один в один відобразить демографію Росії? – говорив у мені песиміст. – Від Владивостока до Калінінграда майже дванадцять годин різниці.

– А ми спілкуємося зі службою гостей редакторів НТВ, – не здавалася Вера Крічевская.

Уже через три дні у нас на руках були відповіді: пітерські комп'ютерні технарі, вивчивши досвід Тоні Блера, обіцяли за місяць, максимум півтора, створити персональний пульт і програмне забезпечення обробки інформації від кожного глядача в студії. Пропозиції гостей редакторів були менш наукові, але не менш дієві. Вони звернулися в усі інститути вдосконалення кадрів, яких збереглося в Москві сила-силенна ще з радянських часів, вивчили списки відряджених і дійшли висновку, що цілком можливо сформувати аудиторію, яка відображала б електорат Росії.

Отже, майбутній Формат був «зачатий».

Я розумів, що ми зможемо якоюсь мірою дотримуватися двох із чотирьох базових соціологічних критеріїв відбору глядачів: стать і регіон. Але не вийде забезпечити в студії правильне співвідношення вікових груп та мешканців великих, маленьких міст і сіл – на курси підвищення кваліфікації не відряджали, наприклад, літніх селян. Ба більше, дані для матриці аудиторії, яка точно описує електорат Росії, нам доведеться брати з останнього перепису населення 1989 року. А там ще й сліду не було масової міграції людей та підвищеної смертності після розпаду Радянського Союзу.

Проблем – море, проте я відчував, що ми натрапили на щось зовсім нове й незвідане.

Соціологічна вибірка аудиторії, може, і далека від досконалої, але я сподівався, що зміна громадської думки в прямому ефірі примусить глядачів дивитися програму і, головне, думати.

За таких умов усю цю соціологічну кухню доведеться доступно описувати щоп'ятниці зовсім неплідготованому глядачеві. Я почав вивчати соціологію – і вже у вересні міг сам читати лекції.

– Може, мені вести програму в образі хіпуватого американського професора епохи Вудстока? – звернувся я до Вери, пригадавши свої студентські роки в Монреалі.

Вона жваво підхопила:

– Тоді потрібен високий довговолосий блондин із бородою або хоча б із вусами. У вас усе навпаки. Тому вам більше личитиме образ європейського буржуа, такого собі денді з пристрасстю до жінок, мистецтва й соціології.

Суворі дієта, тренажерний зал, італійський перукар Альфонсо й захоплення модою наблизили мене до того образу так сильно, що два глянцеві журнали – *GQ* в Москві та *VIVA!* в Києві – присудили мені премії як «найвродливішому чоловікові року», чим вельми мене здивували.

Мало хто розумів, що основний секрет популярності моєї програми полягає саме у Форматі. Головний герой «Свободи слова» – це Народ, який керує всім, що відбувається на майданчику. А ведучий є безстороннім та бездоганно компетентним модератором. Аудиторія грає навіть важливішу роль, ніж електорат на виборах. Вона оцінює кожне слово і жест політика й показує ставлення до нього всієї країни.

Формат «убиває» програму «Время»

Ще в період підготовки до народження Формату я розумів: головне під час дискусії в ток-шоу – це вибір теми й зіткнення поглядів, а не присутність *VIP*-персон. Передусім треба детально розписати для себе конфліктні позиції, які допоможуть розкрити ту чи іншу тему, і тільки тоді на ці ролі запрошувати «акторів», тобто політиків.

Великий режисер Юрій Любимов, з яким ми познайомилися ще 1984 року в Болоньї, коли він ставив «Злочин і кару», навчив мене першого й головного принципу драматургії: режисер має знати, що саме хоче отримати від кожного персонажа, тільки так можна знайти потрібного актора. Бо ж таких, як Владімір Висоцькій, здатних зіграти будь-яку роль, – одиниці. (Цікаво, що на роль Раскольнікова в постановці для італійців Любимов вибрав Ремо Джироне, який зіграв боса мафії Тано Карріді в серіалі «Спрут».)

Телевізійне політичне ток-шоу в прямому ефірі – це п'єса для мільйонів глядачів. Тут немає наперед прописаних ролей, зате відомі риси характеру й позиції героїв. Справжні політики їх виражають по-різному, залежно від теми та опонентів. Тому майстерний ведучий – це ще й режисер на сцені, який може «писати» сценарій

у прямому ефірі. Тоді головні герої, навіть не підозрюючи про це, оголять суть подій. А яскравий конфлікт у студії допоможе пояснити її мільйонам глядачів доступною мовою.

Ми з Верой вирішили, що в нашому ток-шоу буде чотири ролі першого плану, «виконавці» яких стануть «головними героями» програми й займуть місця в кріслах. Ролей другого плану – удвічі більше, і відводяться вони експертам, політикам, дослідникам і мислителям із найрізноманітнішими поглядами. Їх ми посадимо на стільці.

У ті часи на італійському телебаченні були популярні політичні ток-шоу, які виходили в прямому ефірі з майданів у різних містах. Герої сиділи на сцені або в перших рядах серед запрошених, а по периметру навколо місця зйомки збирався натовп зацікавлених.

З одного боку, глядачів, що сиділи вдома на канапі, приваблювала красива вечірня картинка старовинного майдану, який мав особливо гарний вигляд згори, а з другого – їх не полишала внутрішня напруга: будь-яке слово політика могло спровокувати натовп на непередбачувані дії. Звісно, ніколи нічого не ставалося, але мізансцена працювала. Як би наблизити нашу аудиторію до такого емоційного стану? На це запитання я довго не знаходив відповіді. Аж тут мене осяяло: треба примусити головного героя встати з крісла й подивитися народу в очі, як це відбувається на майданах під час передвиборчих кампаній. Бо ж у нашій студії політик зможе не тільки чути народ, а й бачити його реакцію на великому екрані. Ось ця непередбачуваність і триматиме в напрузі мільйони глядачів. Так з'явився центральний мікрофон.

Керівництво НТВ виділило нам приблизно вісімдесят хвилин чистого часу в ефірі: між новинами, які закінчувалися о пів на восьму, і серіалом о дев'ятій вечора. Кожен головний герой отримував сувору інструкцію: у нього є рівно три хвилини на те, щоби викласти свою позицію, і дванадцять – на дискусію з експертами.

У результаті ввечері, 7 вересня 2001 року, Формат «народився», і я представив його так: «У прямому ефірі “Свобода слова” – програма, у якій свободу слова обмежують час і я, Савік Шустер».

Усвідомлюючи, що в студії немає аудиторії, яка відображала б точну картину населення Російської Федерації, а є тільки «нарис»

її демографії, ми спочатку об'єднували людей у дві групи залежно від їхньої відповіді на основне запитання програми. Наприклад: «Ви за зближення Росії з НАТО?» Реакція на перебіг дискусії тих, хто був «за», відображалася на екрані синьою кривою, а тих, хто «проти», – червоною.

Модерувати таку програму було складно, бо ж на думку аудиторії я міг спертися тільки у виняткових випадках: наприклад, якщо «червоні» зненацька підтримали прихильника зближення з НАТО або «сині» раптом погодилися з його супротивником.

Через півроку ми вирішили розділяти аудиторію, висловлюючись мовою соціологів, на дві страти². Наприклад, на цивільних і воєнних, як у програмі з Ходорковським, але залежно від теми обговорення – на чоловіків і жінок, або на покоління – до 35 і старші. Усередині кожної страти гостьові редактори однаково намагалися дотриматися чотирьох базових соціологічних критеріїв. З таким поділом стало простіше працювати в прямому ефірі. Реакція страт була дуже жива, там постійно щось змінювалося, я міг у будь-яку мить звернути на це увагу глядачів і головних героїв і одним жестом змінити перебіг програми. Так я навчився багато спостерігати й мало розмовляти. Замість мене говорив Народ, водночас робив це голосно за допомогою пульта й «вільного мікрофона»: наприкінці ефіру глядачі, що мали бажання висловитися, вишикувалися біля мікрофона в чергу й підбивали підсумок програми. Найчастіше звучав невтішний вердикт для влади.

Попри очевидні недоліки в соціологічній достовірності Формату, його рейтинги і впливовість зростали від п'ятниці до п'ятниці.

На другий рік життя «Свободи слова» керівництво НТВ попросило продовжити програму на п'ятнадцять – двадцять хвилин, аби побити за рейтингом інформаційну програму «Время» на наймасовішому Першому каналі. Між собою ми так і казали: «Треба вбити “Время”». Нам це вдалося.

---

² Страта (від лат. *stratum* – шар, пласт) – елемент соціальної структури (соціальний шар чи група), об'єднаний якоюсь загальною громадською ознакою. Це може бути одна ознака – стать, вік, рівень доходу, рівень освіти, сфера інтересів, місце проживання тощо, або поєднання кількох ознак (характеристик).

Юний Формат налякав Кремль

Безсумнівно, високі рейтинги – це популярність, а популярність політичної програми конвертується у вплив. Таку конкуренцію російська влада розцінила як небезпечну.

У середу, 19 березня 2003 року, заступник голови адміністрації президента Путіна й «архітектор» політики на Південному Кавказі Владіслав Сурков запросив мене повечеряти в милому французькому ресторанчику неподалік стін Кремля.

Довірена особа Путіна, Сурков, просто так зустрічатися не стане. Я розумів, що в нього до мене вкрай важлива справа.

– Не заважай провести референдум. Не розхитуй основи держави, – приязно, без натяку на погрозу промовив він.

– Як може телевізійна програма, що триває півтори години, розхитати основи тисячолітньої держави? – без натяку на іронію відповів я.

Усе стало очевидно. Через чотири дні, в неділю, 23 березня, Чечню чекав конституційний референдум із метою передання абсолютної влади в республіці батькові й синові Кадіровим.

Тоді ж автор самої ідеї сидів напроти мене. Як можна було завадити проведенню референдуму, результати якого вже були написані? Лише в один спосіб: поставивши під сумнів доцільність чеченського референдуму та його наслідків щоразу, коли з'являвся інформаційний привід. Я робив це, як тільки міг. Кремль довго терпіти не став: улітку 2004-го програму закрили. Через три місяці російські телеакадеміки присудили програмі, якої вже не було, авторитетну нагороду «ТЕФІ» в номінації «Найкраще ток-шоу року», а телевізійні критики вручили премію з проникливою назвою «За свободу слова, яка була».

У найкращих традиціях КПРС мене підвищили, щоби позбавитися. Призначили заступником генерального директора каналу з документального кіно, якого, по суті, не було. НТВ на той час цікавили винятково кримінал, скандали, ну, і замовні теми. У таких випадках особливо приємно дратувати служак, що я й робив: купив за 95 тисяч доларів проникливий документальний фільм-фентезі про драконів, перемонтував і переозвучив зворушливий фільм-документ Міри Тодоровскої «Дружина Сталіна», знайшов на полиці маленької каліфорнійської продюсерської фірми стрічку про аген-

тів Ватикану, закинутих на територію окупованої нацистами Росії, організував із Ватикану пряму трансляцію історичного концерту ансамблю народного танцю Ігоря Моїсеева на честь Іоанна Павла II. «Червона Армія у Ватикані» – такий заголовок здався мені дуже екстравагантним. Я сам коментував концерт, у результаті чого отримав черговий ярлик: «Агент Ватикану».

Потім зробив документальний фільм «Вісім із половиною Євгенія Прімакова», до його 75-річчя, про вісім із половиною місяців його прем'єрства після дефолту 1998 року. Записав вісімнадцять годин інтерв'ю з Михайлом Горбачовим для чотирисерійного фільму Васілія Пічула «Страсті за Горбачовим». Переконав професора Євгенія Чазова, людину з Книги рекордів Гіннеса, який лікував, щонайменше, чотирнадцять світових лідерів, розповісти мені подробиці історій хвороб усіх перших осіб для циклу «Тіло і влада», якого поки що ніхто не побачив.

І останнє. Мені вдалося переконати керівництво НТВ купити права на формат *BBC The Great Britons* («Великі британці»), у якому народ упродовж цілого сезону вибирає найвидатнішу людину в своїй історії серед живих і мертвих. Я й далі мріяв про повернення до соціології в прямому ефірі і про те, щоби зрозуміти Росію розумом. Проект «Великі росіяни» став би унікальним, бо, на відміну від політичних виборів, де переважно літні вибирають владу для молодих, у цьому проекті молодь могла мобілізуватися, створити ініціативні групи й дати оцінку минулому країни.

Тільки я встиг умовити Нікіту Міхалкова, Андрея Кончаловського й Валентіну Терешкову взяти участь у цьому заході національного масштабу, як дізнався, що мені не продовжують посвідку на проживання й дозвіл на роботу. Гадаю, на це рішення влади вплинула й моя остання затія. У Великій Британії в такому проекті переміг Черчилль, у Німеччині – Аденауер, у Франції – де Голль, основоположники трьох післявоєнних демократій, які утворюють ядро сучасної Європи.

А хто переміг би в Росії? Живий Путін? Може бути. Мертвий Сталін? Ще ймовірніше. Така конкуренція Кремлю не потрібна.

На початку квітня 2005-го інтуїція повела мене в новий офіс Бориса Немцова, якого щойно призначили головою ради директорів одного з банків. Мені це здалося смішним – я міг уявити собі Немцова ким завгодно, тільки не банкіром. Посеред сірого бездушного кабінету –

життєрадісний Боря. Я привітав його з новою посадою й поділився останніми новинами: контракт на НТВ не продовжили, дозвіл на роботу теж. Виявилося, він саме повернувся з Києва, де зустрічався з Віктором Пінчуком, який дуже хоче запросити мене працювати на своєму каналі *ICTV*. Я погано уявляв, хто такий Віктор Пінчук, чув лише, що він начебто доводиться зятем колишньому президенту України Леоніду Кучмі. Оце й усе. Доки перебирав у пам'яті, Боря набрав його номер і домовився про нашу зустріч у Києві.

Так буквально за секунди вчергове перевернулося моє життя. Через кілька днів я зібрав свої речі й вилетів до України.

Київ. Я вчу восьму мову

Так ми з Форматом опинилися в Києві. Я дуже сподівався, що він приживеться в новій культурі і що масовий глядач його прийме. Вера Крічевская приїхала, побудувала студію й повернулася до Москви. А ми з Форматом залишилися. Перше, що мені треба було зробити, – це вивчити українську мову. Моєю вчителькою стала дочка легендарного борця за незалежність України Левка Лук'яненка³ Ірина. Наш перший урок почався зі співу «Червоної руги». Потім з Іриною та моїми дітьми Сарою і Стефано ми здійснили подорож заходом України. Я всотував мелодійність української мови. Мене підкорила її граційність і багатство. Але за всі ці роки я не став вести програму українською. Чому? Моє ставлення до української мови таке саме, як до французької. Я жив і працював у Парижі, з друзями й колегами й досі спілкуюся французькою. Але коли треба виступати публічно – розмовляю англійською. Не хочу викривляти себе й псувати мову. Я розмовляю й читаю українською, але в професії надаю перевагу російській із точно тих самих причин. Для мене й російська не рідна, а набута мова. Моя рідна – литовська, однак кочове життя по всьому світу примусило вивчити ще сім мов.

---

³ Левко Лук'яненко (1928–2018) – український дисидент, політик, громадський діяч. Один із засновників Української Гельсінкської групи. У 1961 році був засуджений до розстрілу за антирадянську агітацію та пропаганду. Пізніше найвищу міру замінили тривалим ув'язненням. Провів в ув'язненні двадцять сім років. Автор Акта про незалежність України.

В Україні я обстоював свободу слова російською мовою, і високі рейтинги програм свідчать, що вся країна мене розуміла. Це особливо дратувало кількох непримиримих націоналістів, які вважали себе за інтелектуалів. Але чомусь не їм, а мені спало на думку реалізувати проект «Великі українці».

Мені вдалося зробити те, що заборонили в Росії. Проект «Великі українці», який тривав шість місяців, вийшов неочікувано епохальним, бо об'єднав країну в обговорюванні минулого. Мав рацію великий Джордж Орвелл, коли сказав: «Той, хто керує минулим, – керує майбутнім. Той, хто керує теперішнім, – керує минулим». А я додаю: минулим ніколи не має керувати влада. У цьому – суть проекту «Великі українці».

На виборах великих дозволено те, що заборонено на виборах звичайних: можна голосувати скільки завгодно разів. У іншому – як у підручниках із політології: люди, особливо молоді, назвімо їх «ентузіастами», створювали ініціативні групи навколо свого кумира й переконували країну голосувати за нього. Упродовж багатьох тижнів у проекті лідирував Степан Бандера, але в останню ніч його випередили Ярослав Мудрий та Микола Амосов.

Стало очевидно: об'єднати захід і схід України цілком реально. Але для цього потрібно почати з чесної оцінки вчинків своїх героїв і не боятися, що хтось із них може виявитися злочинцем. Необхідно знайти беззаперечних спільних і важливих для сходу й заходу історичних постатей, написати нові, прийнятні для всієї країни підручники історії українською та російською мовами. Так, двома мовами, бо ж народ, що розмовляє двома мовами, конкурентоспроможніший.

На об'єднання країни доведеться витратити багато енергії. Однак непримиримим націоналістам, що вважають себе інтелектуалами, це занадто нудно.

Народження «Всієї України»

Через якийсь час після приїзду я виявив, що Україна, на відміну від Росії, живе в одному часовому поясі. Це змінило долю Формату. Ніхто більше не поставить під сумнів його «середовище існування», і Формат віднині житиме тільки в прямому ефірі.

У Росії «Свобода слова» трансливалася по п'ятницях на європейську частину країни, в інших часових поясах вона йшла в записі в суботу ввечері. Керівництво постійно докоряло мені за неповагу до мешканців Зауралля й умовляло йти «наживо» тільки на Владивосток, а на решту орбіт⁴ – у записі. Певна річ, я категорично відмовлявся, розуміючи, що до московського ефіру програма може виявитися зовсім інакшою: з нею без мого відома напевне виріжуть усі гострі моменти. Ми все-таки обстояли прямий ефір за московським часом – революції завжди йдуть зі столиці.

В Україні, через її географію, прямий ефір – природне «середовище існування» для всього її телебачення. Що стосується української політики, то, якщо Формат стане «незручним», його не позбавлять «середовища», а просто закриють.

Якщо живий ефір для Формату – це повітря, то аудиторія в студії – його вода. Один часовий пояс дає змогу добувати «найчистішу воду»: завдяки тому, що з будь-якого куточка країни людина діставалася до Києва за одну ніч, ми могли отримати в студії точний портрет українського народу.

Але для цього аудиторію мають формувати не гостьові редактори, а соціологи.

Я звернувся до української соціологічної школи. За дванадцять років роботи ми з науковцями пройшли довгий шлях, нагромадили величезний досвід у галузі вивчення громадської думки й створили унікальну групу з кількох десятків українських соціологів на чолі з Наталією Гасаненко, яка, на жаль, передчасно пішла від нас. Наталію можна без перебільшення вважати справжнім стовпом української соціології.

Формат і наука

Науковою мовою принцип формування аудиторії називається так: всеукраїнська стратифікована багатоступінчаста квотна вибірка. Побутовою мовою це означає таке: записатися неможливо, ви

---

⁴ Орбіта – на російському телебаченні так називається трансляція телевізійного каналу на один чи два сусідні часові пояси.

потрапите на програму, тільки якщо вас виберуть наші соціологи. Усі громадяни України мають рівні шанси опинитися в студії.

Аудиторія формується на основі останнього всеукраїнського перепису 2001 року й за чотирма базовими соціологічними критеріями: статтю, віком, регіоном і типом проживання (місто чи село). Ми вирішили, що аудиторія складатиметься рівно зі ста осіб. В ефірі я її називатиму «Вся Україна» і скажу, що вона відображає думку та позицію всієї країни.

Звісно, ми говоримо лише про тенденції, про те, як змінюється ставлення народу до різних проблем і політиків. Але все ж ми можемо стверджувати, що ставлення «Всієї України» точно передає думку жителів країни за двох обставин:

- Перша. Коли різниця між «за» і «проти» перевищує 25%. Наприклад, якщо 63% аудиторії – «за» або «проти» Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, іншими словами, дві третини – «за», або дві третини – «проти», тоді в мене є право стверджувати в ефірі, що більшість українців підтримують угоду. Чи навпаки.

- Друга. Коли в нас назбируються дані відповідей на одне й те саме запитання упродовж чотирьох останніх програм. Чотириста осіб – це необхідний мінімум для соціологічної вибірки. Перед початком програми наші глядачі завжди заповнюють детальні анкети, у яких відповідають на запитання про свої політичні переваги й особисті цінності. Дані, отримані в результаті чотирьох останніх опитувань посліпль, повністю відображають громадську думку України. Отримані таким чином цифри підтримки того чи того кандидата або партії під час передвиборчих кампаній часто були точнішими, ніж масштабне національне соціологічне опитування.

Разом із соціологами ми зрозуміли, що «Вся Україна» таїть у собі багатющу інформацію про населення країни. Тому розробили спосіб показувати в прямому ефірі окремо думку чоловіків і жінок, мешканців заходу, сходу, півдня й центру країни, чотирьох поколінь, навіть містян і селян.

Формат зростав і розвивався. Якщо в Росії ми починали з простих пультів і «коліщаток», то з часом у кожного глядача в українській студії з'явився персональний комп'ютер, на якому що вісім секунд прямого ефіру він виражав своє ставлення до того, що від-

бувалося. Ось тому в наш ефір так прагнули й водночас побоювалися потрапити всі політики – ніде більше вони не могли дізнатися, якої насправді про них думки Народ.

Сила Формату

Формат виріс у грізного воїна за ліберальну демократію. Нас боялися й бояться всі вороги відкритого суспільства в Україні. Що це таке? Це – суспільство, у яке кожен прагне потрапити, щоби жити достойно й дихати вільно, а не «колгосп тварин» за Орвеллом, з якого всі тікають або мріють утекти.

В одній із програм до президентських виборів 2010 року я запитав Януковича: «Ви будете гарантом свободи слова?» – «Буду», – гордо відповів він. Після виборів ми поставили його слова як епіграф до програми, яку щоп'ятниці дивилася країна. Відразу «прискакали гінці» з Адміністрації Президента: «Приберіть негайно! Віктор Федорович невдоволений».

Ставлю майже таке саме запитання Порошенку в 2014-му. «Мені може не подобатися те, що відбувається на програмі, але я відам життя за те, щоб вона була», – відповів майбутній президент. Слова Януковича ми замінили цитатою Порошенка. Наслідки виявилися ще гірші – «гінці» з АП передали прямий ультиматум: «Якщо хочете працювати, приберіть». Розуміючи, що «даси палець, відкусять руку», я не став звертати уваги на погрози, але усвідомлював, що маю бути готовим до розправи.

Хіба такі президенти хочуть будувати в країні ліберальну демократію? А може, Україні вона й узагалі не потрібна? Може, осучаснена форма гетьманства здатна перетворити аморфне народонаселення на конкурентне суспільство. Історія «країни» і «Вся Україна» з цим не згодні через ризик повернутися в часи Малоросії.

Перші два роки на *ICTV* ми зберігали ролі «головних героїв», що сидять у кріслах. Яких тільки докорів від гостей студії не летіло на адресу Формату: «Чому він у кріслі, а я на стільці? Хто вирішив, що він головніший за мене? Що за гетьманщину ви влаштовуєте?» У результаті у 2007-му на «Інтері» вже всі герої програми, які виступали, сиділи в кріслах. Але не всі виходили до центрального мікро-

фона, оскільки Формат зобов'язував зберігати рольові відмінності. Запекла боротьба за місце біля центрального мікрофона шляхом погроз, ультиматумів і шантажу тривала всі десять років, аж до вигнання нас із України.

Якщо приказка «Де два українці – там три гетьмани» ще працює й уже нескладно передбачити поведінку шостого президента, то, можливо, «там» побудувати інакшу систему влади, таку, як у нас у студії під час ефіру, де народ не розмовляє, а править?

Пересічний українець не рахує ядерних боеголовок і не мріє увійти до «Великої сімки» й зробити її «вісімкою». Він хоче увійти в «середній клас». Йому потрібна влада, яка служитиме й допомагатиме досягнути цієї мети, але він не знає, як таку владу найняти. Ми з Форматом намагалися навчити його, проте не встигли закінчити навчання. А поки середньостатистичний українець підтримує будь-яке яскраве гасло (до кінця так і не розібравшись, що те означає) лише через те, що йому обіцяють безкоштовний «квиток у рай». До того ж на виборах іще й гроші платять, аби він тільки взяв цей «квиток».

У 2010 році пересічний українець проголосував за Януковича, який обіцяв стабільність і мир у країні. Майбутній Президент України не обіцяв, що поведе країну в Європейський Союз, але з невідомих поки що причин, обійнявши високий пост, вирішив показати Путіну «хто в домі господар». Може, тому що Путін почав ставитися до нього як до підлеглого, після того як Янукович із легкістю віддав Росії Севастополь, підписавши Харківські угоди. У відповідь на таке ставлення Янукович узяв і розвернув Україну в Європу.

Більшість українців, навіть серед виборців на сході країни, підтримали новий курс. Європа манить своїм благополуччям. 23 квітня 2013 року в програмі, яку ми присвятили прийдешньому через шість місяців підписанню Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, я поставив «Всій Україні» зовсім неполіткоректне запитання: «Якби вам довелося сидіти у в'язниці, яку б ви вибрали: українську, російську чи в'язницю в країні Європейського Союзу?» 82% хотіли б відбувати тюремний строк у Європі, 9% вибрали українську в'язницю і стільки ж – російську. Нікого з політиків у студії таке запитання не збентежило й ніхто не закликав наближати українські в'язниці до стандартів Євросоюзу.

Але понад усе того вечора мене вразила реакція «Всієї України» на аргумент Віктора Медведчука, кума Путіна, засновника й лідера руху «Український вибір», який відчайдушно боровся проти угоди з ЄС та за входження України до Митного союзу. Медведчук говорив мовою XVII століття і застеріг, що Україна стоїть перед цивілізаційним вибором між католицьким Заходом і православним Сходом. Згідно з позицією Медведчука, а отже й Путіна, Україна має бути зі Сходом. Його слова підтримали 70% «Всієї України», а це, як ви розумієте, означає, що більша частина мешканців країни тоді погодилася з ним.

Мені стало ясно, що Кремль зламає Януковича, але я не розумів, як зреагують люди, який вибір вони зроблять у ситуації, коли тіло хоче у Європу, а душа розколота між двома храмами.

Через півроку Янукович нецензурно «послав» Європу, побив студентів-протестувальників, принизив Україну.

Люди йому цього не пробачили.